

Безбородих І. С.,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практики іноземної мови
та методики викладання
Хмельницького національного університету
E-mail: ifeduh@gmail.com
Левицька Н. В.,
старший викладач кафедри практики іноземної мови
та методики викладання
Хмельницького національного університету
E-mail: levytska.n.v@gmail.com

ЛЕКСИКО-СТИЛІСТИЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІРОНІЇ У РОМАНАХ Е. М. РЕМАРКА

У статті розглядаються лексичні засоби вираження іронії як категорії художнього тексту на матеріалі художньої прози німецького письменника Е.М. Ремарка, розкриваються механізми створення іронії та аналізуються мовні засоби її вираження. У статті з'ясовується, що іронія є концептуальною категорією художнього тексту, яка дозволяє письменникові передати емоційно-оцінне ставлення до інформації, що відображається. Серед мовних засобів вираження іронії в досліджуваних художніх текстах провідна роль належить протиставленням, лексемам, які не мають іронічної наповненості, смислової двоякості словесних знаків, власним назвам.

Ключові слова: іронія, стилістичний засіб, пряме та переносне значення, іронічний зміст, імплікація, смислова двоякість.

Як слушно стверджує Ю. Боров, «сміх – сильна зброя, оскільки ніщо так не викриває ваду, як усвідомлення того, що вона розгадана, і що з цього приводу вже пролунав сміх. Сміх не тільки карає недосконалість світу, але й, омивши світ свіжою емоційною хвилею радощів і веселощів, перетворює й оновлює його. Сміх – це сила, яка не тільки заперечує, а й стверджує» [1, с. 38].

Іронія – це одна з категорій комічного, багатоаспектне явище, проблемними питаннями якого паралельно займаються не лише такі науки, як філософія та культурологія, що мають глибокі традиції вивчення іронії через призму різних естетичних категорій, а й психологія, котра звертається до досліджень психологічного стану суб'єкта та об'єкта іронії та розкриває культурно-історичний розвиток іронії. Іронію розглядають як літературознавчу категорію, досліджують, яким чином іронія реалізується в тексті на лексичному рівні.

Лінгвістичні засоби вираження комічного на матеріалі художніх творів вивчали Ю. Б. Боров, О. А. Лаптева, Н. К. Салихова, А. А. Щербина. Проблема іронії досліджували Ф. С. Бацевич, А. В. Сергієчко, С. І. Походня, О. Б. Шонь. У межах літературознавства на матеріалі німецької мови досліджувала іронію Н. М. Берновська.

Водночас, феномен іронії досі залишається недостатньо вивченим. Ще менш дослідженим є цей феномен на матеріалі художньої прози німецького письменника Е. М. Ремарка, численні романи якого отримали, на думку вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, успіх і загальне визнання завдяки своєрідності мови і широкому використанню засобів різних мовних рівнів.

Мета дослідження – розкриття механізмів створення іронії та аналіз мовних засобів її вираження в досліджуваних текстах романів Е. М. Ремарка.

Іронія є одним з основних понять культури і має досить тривалу історію і безліч тлумачень. Її вивченням займалися естети і філософи різних епох, проте, лінгвістичний і стилістичний аспекти цього феномену залишилися недостатньо дослідженими. Батьківщиною іронії вважають Стародавню Грецію, а в давньогрецькій мові «іронізувати» означало «насміхатися», «говорити брехню», а «іроник» – це людина, «яка обманує за допомогою слів». З давньогрецької мови іронія – тонка насмішка, виражена у прихованій формі, вдаване самоприпинення, удавання в мові [3, с. 23].

Нині в багатьох працях вітчизняних та зарубіжних лінгвістів під впливом вузького розуміння іронії в естетиці та літературознавстві закріпилося розуміння іронії як стилістичного прийому, заснованого на протиставленні прямих і переносних значень слова [2, с. 71; 8, с. 253]. Ми солідарні з І. Р. Гальперінім і схильні дотримуватися такого визначення, яке, на нашу думку, розкриває мовну природу іронії як стилістичного прийому: іронія – це стилістичний прийом, за допомогою якого в будь-якому слові з'являється взаємодія двох типів лексичних значень: предметно-логічного і контекстуального, заснованого на відношенні протилежності (суперечливості) [2, с. 74], тобто в контексті твору актуалізується нове значення слова, яке повністю не пригнічує його смислове словникове наповнення, а сприймається читачем разом з ним, при цьому його предметно-логічне значення доповнюється ще й контекстуально-іронічним.

Отже, іронія тісно пов'язана зі сміхом, який, з одного боку, є ознакою вираження життєрадісності, душевного здоров'я, і при цьому – невід'ємною ланкою доброзичливого спілкування, але, з іншого боку, сміх – це форма неприйняття і засудження людиною того, що її оточує, глузування з чого-небудь [9]. Іронії притаманна, як відомо, досить велика кількість відтінків: сарказм, глузування, печаль, безсилля, тиха загроза, добродушна насмішка [6, с. 104–105]. При цьому слід зауважити, що специфіка німецької мови дозволяє уявити реалізацію іронічних смислів при взаємодії елементів різних рівнів, наприклад:

Der Patron des Hotel Verdun war dick. Er hatte kein Haar mehr auf dem Schadel, dafür aber einen gefarbenen schwarzen Schnurrbart und schwarze, dichte Augenbrauen. Er stand im Eingangsraum, hinter ihm ein Kellner, ein Zimmermädchen und eine Kassiererinnen ohne Busen. Es war kein Zweifel, dass er bereits alles wusste. Er tobte auch sofort los, als er die Frau hereinkommen sah. Sein Gesicht verfärbte sich, er fuchtelte mit den fetten, kleinen Händen und strudelte Wut, Entrüstung und, wie Ravic sah, Erleichterung hervor (Remarque. Arc de Triomphe).

Власник готелю «Верден» – товстун без жодної волосини на голові, проте з фарбованими чорними вусами і густими чорними бровами – стояв у вестибулі; за ним – кельнер, покоївка і касирка, пласка як дошка. Він, безсумнівно, вже все знав і, побачивши жінку, відразу накинувся на неї. Його обличчя почервоніло, він розмахував маленькими пухкими ручками і клекотів від сказу і обурення; все ж Рафік зауважив, що їх прихід приніс господареві полегшення (переклад Б. Кремнева й І. Шрайбера).

Майстерно використовуючи лексико-семантичні засоби, Е. М. Ремарк тонко демонструє своє іронічне ставлення до власника готелю. Письменник зумів підібрати яскраве протиставлення: абсолютно лиса голова, але чорні фарбовані вуса й густі брови. Уже ці перші штрихи автора викликають у читача внутрішнє неприйняття людини такої зовнішності, оскільки брови, і особливо їх колір, свідчать про особисті якості людини. Широкі брови, наприклад, свідчать частіше про негативні риси: про нетерпимість, норовливий характер і диктаторські замашки. Володарі широких брів нерідко пускають у хід кулаки, гостро реагують на погрози, словесні або фізичні, вони неодмінно прагнуть бути переможцями, лідирувати в суспільстві. Колір же вусів у даному випадку (фарбовані чорні вуса) надає їх власнику певної безликоності. Характеристика господаря готелю підтверджується його подальшими вчинками (побачивши жінку, негайно накинувся на неї, його обличчя почервоніло, він розмахував маленькими пухкими ручками і клекотів від сказу й обурення).

Імпліцитно представивши негативне емоційно-оцінне ставлення до господаря готелю, Е. М. Ремарк заздалегідь формує до нього подібну негативну думку й у читача.

У текстах романів Е. М. Ремарка іронічний відтінок лексичних одиниць заснований на свідомому порушенні функціонування універсальної властивості словесного знаку, неоднозначність якого в мові героїв письменник усуває за допомогою контексту [4, с. 32], наприклад:

Zuerst erstaunt, dann erbittert und schließlich gleichgültig erkannten wir, daß nicht der Geist ausschlaggebend zu sein schien, sondern die Wichsbürste, nicht der Gedanke, sondern das System, nicht die Freiheit, sondern der Drill. Mit Begeisterung und gutem Willen waren wir Soldaten geworden; aber man tat alles, um uns das auszutreiben (Remarque. Im Westen nichts Neues).

Ми переконалися спочатку з подивом, потім з гіркотою і, нарешті, з байдужістю в тому, що тут все вирішує, як видно, не розум, а щітка для чищення взуття, не думка, а заведений коліс

порядок, не свобода, а муштра. Ми стали солдатами з доброї волі, з ентузіазму; але тут робилося все для того, щоб вибити з нас це почуття (переклад Ю. Афонькіна).

У наведеному прикладі ми спостерігаємо присутність не лише іронії, а й печалі, безсилля і сарказму. Суворі безжальні школи казарми, фронт, постійна загроза загибелі, повна безпорадність і нездатність зрозуміти, що відбувається насправді – ось шлях, який підготувала на той час Німеччина кожному вчорашньому школяреві. Від того, наскільки глибоко буде оцінена читачем ця смислова неоднозначність, залежить адекватне сприйняття ними іронічної інформації, яка закладена в тексті, наприклад:

Ein bißchen Motten und Mückentanz um das letzte Licht belanglos wie jeder Mückentanz; töricht wie die leichte Musik von den Cafés her – eine überflüssig gewordene Welt, wie Schmetterlinge im Oktober, den Frost schon in den kleinen Sommerherzen, so tanzte, schwätzte, flirtete, liebte, betrog und gaukelte das noch ein wenig, bevor die Sensen und die großen Winde kamen (Remarque. *Der Tod in den Felsen*).

Метелики і мошки злетілися на останній вогник і танцюють ... Метушливий танець мошкари, легковажний, як легка музика, яка лунає з барів і кафе. Крихітний світ, що віджив своє, як метелики в жовтні, чий легені крильця вже прихопило морозом. Все це ще танцює, базікає, фліртує, любить, змінюється поки не налетить великий шквал і не задзвенить коса (переклад Б. Кремнева й І. Шрайбера).

Письменникові вдається тонко підкреслити те, що герої є дітьми свого часу і що відокремити свою долю і свою любов від трагедії, яка відбувається навкруги, їм просто не вдається. Спроба втекти від цієї реальності заздалегідь приречена на провал. Маленький затишний спокій на краю вулкана, – іронізує головний герой роману «Тріумфальна арка» Равік. І примарною здається в цій атмосфері безтурботність курорту або аристократичного балу-маскараду в передвоєнному Парижі. З контексту стає очевидним, що під словами «метелики», «мошки» автор має на увазі аристократичне суспільство, наступні порівняння – метафора, алегорія і синекдоха – відображають авторську оцінку, емоційність якої втілена в семантиці з яскраво вираженим негативним відтінком.

Для вираження прихованої насмішки Е. М. Ремарк використовує лексеми, які не мають іронічної насиченості, наприклад:

Doch Eduard ist nicht nur Poet, sondern scheint auch Gedankenleser zu sein. «Keinen Zweck zu warten», sagt er. «Wir haben nie genug Gulasch und sind immer vorzeitig ausverkauft. Oder möchten Sie ein deutsches Beefsteak? Das können Sie hier an der Theke essen». «Lieber tot» sage ich. «Wir werden Gulasch kriegeln, und wenn wir dich selbst zerhacken müssen» (Remarque. *Der schwarze Obelisk*).

Все ж Едуард, як видно, не тільки поет, він здатний читати чужі думки. «Чекати немає сенсу», заявляє він. «У нас гуляш ніколи не вистачає, його тут же весь розбирають. А можливо, ви бажаєте німецький біфштекс? Ви можете його з'їсти, не відходячи від стійки». «Краще смерть» відповідаю я. «Гуляш ми роздобудемо, навіть якщо тебе самого доведеться порубати на шматочки» (переклад В. Станевич).

Для експлікації іронічного сенсу письменник оперує в цьому прикладі лексемами, які самі по собі не наповнені таким сенсом (*tot / мертвий* – тут у значенні – *смерть*, *warten / очікувати*, *chekati*, *Zweck / сенс*) і дуже рідко використовуються для таких цілей. Не можна не відзначити також наявність у текстах романів власних назв, контекстуальне оточення яких сприяє їх сприйняттю як імен загальних [5, с. 48]. Такий прийом дозволяє наповнити контекст не тільки іронічними відтінками, але й оживити асоціативні зв'язки, наприклад:

Ein Kellner kam heran. «Wollen die Herren keine Gesellschaft?» «Nein, sagte ich noch einmal.» «Was wollte er?» fragte Schwarz. «Uns verkuppeln mit der Enkelin Mata Haris. Sie müssen ihm zuviel Trinkgeld gegeben haben» (Remarque. *Die Nacht von Lissabon*).

Підійшов кельнер. «Можу запропонувати панам компанію.» «Ні сказав я ще раз.» «Що він хотів?» запитав Шварц. «Посватав нам внучку Мата Харі. Ви, мабуть, дали йому забагато на чай» (переклад Ю. Плашевського).

Щоб розшифрувати імпліцитний сенс, вкладений у цю фразу, читач повинен володіти певними екстралінгвістичними знаннями. Мата Харі – німецька розвідниця епохи першої світової війни, яка була розстріляна в 1917 році за вироком французького суду. Актуалізація асоціацій, викликана висловом «*Uns verkuppeln mit der Enkelin Mata Haris*» стає підставою окказіональних змін

об'єкта номінації, у результаті чого власна назва Мата Харі набуває кваліфікативно-характеризуючу функцію, за якою стоїть іронія автора.

Двоїстість словесного знаку автор усуває в мові за допомогою контексту. У тексті з іронічною спрямованістю він порушує цю закономірність, оскільки в більшості випадків іронічний ефект заснований у нього на створенні і обігруванні смислової неоднозначності, наприклад:

Willi klopft Eduard auf die Schulter. «Sie sind ein Kavalier! Andere Wirte hätten gejamert, daß wir ihnen einen Gast vertrieben hätten». «Ich nicht». Eduard lächelt. «Der Rohrstockschwinger hat hier noch nie eine anständige Zeche gemacht. Läßt sich nur einladen» (Remarque, *Der schwarze Obelisk*).

Віллі плескає Едуарда по плечу. «Ви справжній лицар! Інші господарі почали б нити, що ми вижили їх клієнта!» «А я ні.» Едуард посміхається. «Цей шанувальник бамбукових палиць жодного разу тут пристойно не витратив. Тільки й чекає, щоб його запросили інші» (переклад В. Станевич).

Грою зі смисловою неоднозначністю таких лексичних одиниць, як *ein Kavalier* / *лицар*, *Rohrstockschwinger* / *шанувальник бамбукових палиць*, письменник одним штрихом і досить точно відтворює позитивний образ Едуарда і абсолютно негативний – господаря ресторану. Іронія відображає майже постійну невідповідність суб'єктивної думки і об'єктивного стану речей, наприклад:

«Schön. Ich möchte mal wissen, ob man sich eigentlich dabei immer blödsinnig benimmt.» «Wieso blödsinnig?» «Na so, als ob man halbbetrunken ist. Herumredet und Unsinn quatscht und schwindelt.» Lenz brach in ein Gelächter aus.

«Aber Baby! Das Ganze ist doch Schwindel. Ein wunderbarer Schwindel von Mama Natur» (Remarque, *Drei Kameraden*).

«Добре. Я хотів би знати, чи завжди закохана людина поводить ся по-ідіотськи?» «Тобто як це по-ідіотськи?» «Ну, загалом так, ніби напідпитку. Базикає казна-що, несе усіляку нісенітницю, та ще й бреше.» Ленц розреготався.

«Що ти, дитинко! Адже любов – це ж суцільний обман. Чудовий обман матінки-природи» (переклад І. Шрайбера).

Цей приклад демонструє невідповідність суб'єктивної думки і об'єктивного стану речей (*der Verliebte* / *закохана людина* – *blödsinnig* / *по-ідіотськи*, *herumredet und Unsinn quatscht und schwindelt* / *несе усіляку нісенітницю, та ще й бреше*; *Liebe* / *любов* – *Schwindel* / *суцільний обман*), у результаті чого Е. М. Ремарк вдається надати діалогу природність і глибоку емоційність.

Найважливішим мовним засобом вираження іронії є також образні негативні порівняння, використані Е.М. Ремарком з метою досягнення максимального ефекту. Вони використовуються письменником, перш за все, для створення психологічного портрету персонажів, завдяки чому образи персонажів набувають завершеного сенсу [5, с. 48].

Наші спостереження дозволяють зробити висновок, що іронія є концептуальною категорією художнього тексту, яка дозволяє письменникові імпліцитно висловити свою світоглядну позицію, своє емоційно-оцінююче ставлення до зображуваного об'єкта або дійсності. На межі XIX – XX ст. під впливом антропологічної і когнітивної лінгвістики з'являється нагальна потреба розширення меж лінгвістичного дослідження, оскільки при декодуванні текстів потрібно не тільки знання мови, а й наявність додаткових знань про світ у цілому, про соціальний і культурний контекст, а також збереження в пам'яті різної фонові інформації. Найвиразніше це проявляється при інтерпретації іронічно переосмислених одиниць тексту.

У текстах романів Е. М. Ремарка іронічний відтінок лексичних одиниць заснований на свідомому порушенні функціонування універсальної властивості словесного знаку, неоднозначність якого в мові героїв письменник усуває за допомогою контексту. Для вираження прихованої насмішки Е. М. Ремарк часто використовує лексеми, які не мають іронічної насиченості. Задля наповнення контексту іронічними відтінками письменник використовує власні назви, контекстуальне оточення яких сприяє їх сприйняттю як імен загальних. Важливим мовним засобом вираження іронії є також образні негативні порівняння.

Використання зазначених мовних засобів вираження іронії у романах письменника орієнтоване на обізнаного читача, якому його фонові знання та загальна обізнаність дозволяють розшифрувати приховані у тексті сенси та вірно їх інтерпретувати.

Палітра образних засобів, що використовуються Е. М. Ремарком у художніх текстах романів, дозволяє не тільки глибше проникнути в задум письменника, розгледіти його іронію і виявити її об'єкт, але сприяє більш повному розкриттю характерів, явищ, ідей. Іронія у досліджуваних текстах часто використовується письменником поряд з сарказмом та слугує засобом створення специфічного емоційного настрою оповіді, що забарвлений гіркотою та сумом. Останнє, безсумнівно, є особливістю художньої манери Е. М. Ремарка.

Список використаної літератури

1. Боров Ю. Б. Комическое, или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Ю. Б. Боров. – М. : Искусство, 1970. – 272 с.
2. Гальперин И. Р. Стилистика английского языка / И. Р. Гальперин. – М. : Высшая школа, 1977. – 332 с.
3. Мороховский А. Н. Стилистика английского языка / А. Н. Мороховский, О. П. Воробьева, Н. И. Лихошерст, З. В. Тимошенко. – К. : Высш. школа, 1991. – 272 с.
4. Походня С. И. Языковые виды и средства реализации иронии / София Ивановна Походня. – К. : Наукова думка, 1989. – 123 с.
5. Сафонова Е. В. Формы, средства и приёмы создания комического в литературе / Екатерина Владимировна Сафонова // Молодой ученый. – 2013. – № 5. – С. 474-478. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/52/6970>
6. Українська мова : Енциклопедія. [ред.-упоряд.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко та ін.] – 2-ге вид. – К. : Укр. енцикл., 2004. – 824 с.
7. Цепордей О. В. Іронія як категорія художнього тексту (на матеріалі мови романів Е. М. Ремарка та їх перекладів російською мовою) / О. В. Цепордей // Вісник Адигейського державного університету. Сер. Філологія і мистецтвознавство. – Майкоп, 2008. – Вип. 10. – С. 95-99.
8. Dynel M. Irony, deception and humour: seeking the truth about overt and covert untruthfulness / Marta Dynel. – London ; N.Y. : Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2018. – 503 p.
9. Mladenovic M. Using Lexical Resources for Irony and Sarcasm Classification / Miljana Mladenovic, Cvetana Krstev, Jelena Mitrović // Materials of 8th Balkan Conference in Informatics. – Macedonia : Skopje, 2017. – P. 25-28.

Безбородых И. С., Левицкая Н. В. Лексико-стилистические средства выражения иронии в романах Э. М. Ремарка.

Аннотация

В статье рассматриваются лексические средства выражения иронии в тексте на материале художественной прозы немецкого писателя Э. М. Ремарка, раскрываются механизмы создания иронии и анализируются языковые средства ее выражения. Авторы указывают, что ирония является концептуальной категорией художественного текста, позволяющей писателю передать эмоционально-оценочное отношение к отображаемой действительности. Среди языковых средств, участвующих в выражении иронии в исследуемых художественных текстах, ведущая роль принадлежит противопоставлениям, лексемам, не имеющим иронической наполненности, смысловой двойственности словесных знаков.

Ключевые слова: ирония, стилистическое средство, прямое и переносное значение, иронический смысл, импликация, смысловая двойственность.

Bezborodikh I. S., Levitskaya N. V. Lexico-stylistic means of irony in the novels of E. M. Remarque.

Summary

The article analyzes lexical means of expression of irony on the ground of the novels of the German writer E. M. Remarque. Irony is discussed as a conceptual category of fiction and a stylistic technique which allows the writer to show emotional and evaluative attitude towards the displayed reality.

The mechanisms of creating irony via actualization of the new contextual connotative meaning of the word are revealed. As examples presented in the article show, this new meaning is mostly formed implicitly on the ground of opposition.

The language means of the expression of irony in the text are analyzed. Among the linguistic expressive means of irony which have been discovered in the investigated texts, the leading role belongs to opposition, the use of lexemes which have no ironic connotation but express it implicitly, the exploitation of semantic duality of polisemantic lexemes, and the use of lexemes which possess explicit ironic connotation in the structure of their lexical meaning.

In the analyzed novels, irony is often used alongside sarcasm in order to reflect the grief and bitterness of the narrator, which can be considered a peculiarity of Remarque's artistic manner. The use of the abovementioned means of irony expression is aimed at a well-versed reader whose background knowledge allows decoding of the hidden meanings which are introduced in the texts.

Key words: irony, stylistic means, direct and figurative meaning, ironic meaning, implication, semantic duality.